

פרק 16

פעילות ציונית בארץ ישראל

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה: ההתיישבות

בין השנים 1881 – 1914 עלו לארץ כ- 60,000 עולים. תרומת העולים להתיישבות ניכרה בעיקר בערים, שכן רובם המכריע של עולי העלייה הראשונה והשנייה פנו להתיישב ביישובים העירוניים. עם זאת, חלק ניכר מהם, כ- 12,000 יהודים, שהיו כ- 20% מכלל העולים, פנו להתיישבות חקלאית והקימו מעל 40 נקודות חדשות של התיישבות חקלאית. התיישבות זו הייתה אז חידוש משמעותי בנוף ההתיישבותי של היישוב היהודי בארץ ישראל, שכן, כפי שראינו בפרקים הקודמים, תושביה היהודיים של הארץ התגוררו עד אז בערים. העולים היהודים אשר בחרו בהתיישבות החקלאית עשו זאת מתוך להט ציוני ומתוך אמונה שהדרך הנכונה ביותר ליהודים לשלוט על ארץ ישראל היא לעבוד את אדמתה.

ההתיישבות החקלאית נתקלה מראשיתה בקשיים מרובים. כדי להתמודד עם קשיים אלה נמצאו פתרונות מקוריים אשר העניקו להתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל אופי ייחודי וחדשני שכמותו לא ידע העולם. למעשה, ההתמודדות עם קשייהם של היישובים החקלאיים הפכה אותם לשדה של ניסויים אגרונומיים, חברתיים וכלכליים והביאה ליצירתן של צורות התיישבות חקלאית חדשות.

בפרק זה נלמד על חיזוק היישובים העירוניים ונרחיב על צורות ההתיישבות החקלאית החדשות שקמו בארץ ישראל בשנים 1881 – 1914 ועל מאפייניהן הייחודיים.

1. חיזוק ההתיישבות העירונית

רובם המכריע של העולים שהגיעו לארץ בין השנים 1881 – 1914 פנו להתיישב ביישובים עירוניים. מתוך כ- 85,000 היהודים שחיו בארץ ישראל עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 מנו היהודים כ- 45,000 נפש בירושלים, כ- 10,500 ביפו, כ- 7,000 בצפת, כ- 5,000 בטבריה וכ- 4,000 בחיפה. להלן נבחן את תנופת ההתיישבות העירונית בתקופה זו בשלושה יישובים: ירושלים, חיפה ותל אביב.

1 (א) ירושלים: התעצמות היישוב היהודי וביסוס הרוב היהודי

רבים מהעולים שהגיעו לארץ בין השנים 1880 - 1914 בחרו להתיישב בירושלים. חלק ניכר מהמתיישבים בירושלים היו בעלי תפיסת עולם מסורתית-דתית והשתלבו ביישוב הישן. חלק אחר של היהודים שהשתקעו בירושלים היו בעלי תפיסת עולם לאומית מודרנית, דוגמת הפסל בוריס שץ, שהקים את בית הספר לאמנות בצלאל. כתוצאה מתהליך זה התעצם היישוב היהודי בירושלים וגדל מכ- 14,000 נפש, בראשית שנות ה-80 של המאה ה-19, לכ- 46,000 ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. כל אלה חיזקו את מעמדם של היהודים כאוכלוסיית הרוב בירושלים¹.

ההתעצמות הדמוגרפית של היישוב היהודי בירושלים באה לידי ביטוי בהקמת שכונות יהודיות חדשות מחוץ לחומות העיר העתיקה² והביאה להתחזקות המסחר ולהקמת מוסדות בריאות וחינוך מודרניים. תהליכים אלה,

¹ בשנת 1880 חיו בירושלים 24,000 תושבים, אשר כ- 14,000 מתוכם היו יהודים (כ- 58%); בשנת 1912 חיו בירושלים 72,000 תושבים, אשר כ- 46,000 מתוכם היו יהודים (כ- 64%).

² תהליך זה החל כבר מאמצע המאה ה-19.

יחד עם הגידול בזרם התיירים שהגיעו לעיר (רובם נוצרים), האיצו את חדירת המודרניזציה לירושלים. כתוצאה מכל זאת חל שיפור במצבם הכלכלי של תושבי ירושלים ופחתה התלות בכספי החלוקה כמקור פרנסה עיקרי.³

1 (ב) חיפה: ראשית היישוב יהודי בעיר

חיפה החלה להתפתח כעיר רק במאה ה-19. עד לשנות ה-90 של המאה ה-19 התגוררו בחיפה יהודים מעטים בלבד. מראשית שנות ה-90 של המאה ה-19 החלו להשתקע בחיפה יהודים ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, מנו היהודים בחיפה כ-3,000 נפש, אשר היו כ-15% מכלל אוכלוסיית העיר. גידול דמוגרפי זה של היישוב היהודי בעיר נבע מסיוע כלכלי שהגיש הברון רוטשילד⁴, מסיועם של המוסדות הציוניים, כמו המשרד הארצישראלי⁵, ומפעילותם הכלכלית של יהודים בעלי הון שהשקיעו את כספם בפעילות הכלכלית והמסחרית.

1 (ג) תל אביב: הנחת היסוד לעיר העברית הראשונה

במאה ה-19 נחשבה יפו לעיר הראשית בארץ ישראל. יפו הייתה מרכז כלכלי ושלטוני של הארץ ונמל יפו היה שער הכניסה הימי העיקרי לארץ. בשנת 1907 חיו ביפו כ-8,000 יהודים, אשר היו כ-20% מכלל 40,000 תושבי העיר⁶. תנאי המחיה ביפו היו קשים והתושבים סבלו ממחירי דיור יקרים ומצפיפות שהתגברה במהלך השנים.

קשיים אלה הביאו את תושביה היהודיים של יפו להקים שכונות יהודיות חדשות בסמוך לעיר. בתוך כך, התארגנה בשנת 1905 קבוצת אשר שאפה לייסד שכונה יהודית חדשה ומודרנית, אשר רחובותיה יהיו מרווחים ואשר יתקיימו בה תשתיות מודרנית של תברואה (שתכלול מערכות ביוב ומים). בראש האגודה עמד מאיר דיזינגוף. הקמת השכונה החלה בשנת 1909, בסיוע כספי של המוסדות הציוניים ובאמצעות כספים פרטיים שגייסו חברי האגודה. בתחילה, השכונה נקראה אחוזת בית ולימים נקראה תל אביב. עד לשנת 1914 היו בשכונה כ-140 בתים. לימים הייתה תל אביב לעיר הראשונה בארץ ישראל אשר כל תושביה היו יהודים.

³ כספי החלוקה = תרומות שנשלחו על ידי הקהילות היהודיות באירופה.

⁴ להרחבה על מפעלו של הברון רוטשילד למפעל ההתיישבות בארץ ישראל ראו פרק 21.

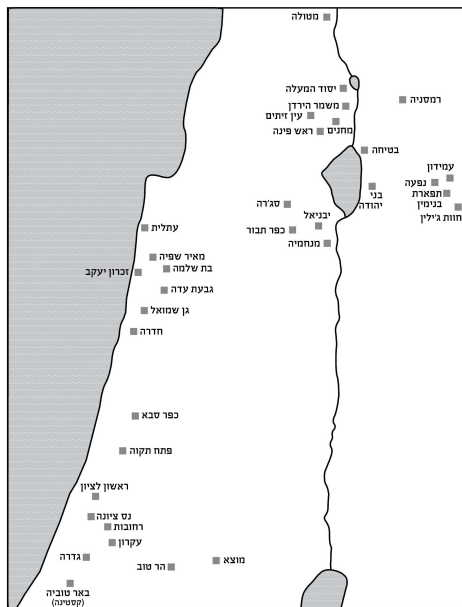
⁵ להרחבה על המשרד הארצישראלי ראו פרק 22.

⁶ עד לשנת 1914 מנתה האוכלוסייה היהודית בעיר כ-10,500 נפש.

2. המושבה

המושבות הראשונות

1903-1882

המושבות הוקמו על ידי אנשי העלייה הראשונה.⁷ בין השאר, הקימו אנשי עלייה זו את המושבות הבאות: פתח תקווה (1878) ראשון לציון, ראש פינה וזיכרון יעקב (1882); יסוד המעלה, נס ציונה ומזכרת בתיה (1883); מוצא (1884); באר טוביה (1887); בת שלמה (1889); רחובות (1890); מאיר שפיה וחדרה (1891); הרטוב (1895); מטולה (1896); כפר סבא (1903).

2 (א) הבסיס הכלכלי של המושבות

השיטה הכלכלית שעליה התבססו המושבות הייתה שיטה של משק פרטי ובעלות פרטית על הקרקע. כל משפחה הנתנה מבעלות על משק פרטי משלה. האדמה, הבית, הכלים החקלאיים ובעלי החיים היו בבעלות פרטית. לכן, גם הרווחים וההפסדים חלו על המתיישבים.

בתחילה נתמכו המתיישבים על ידי אגודות חובבי ציון, אולם עם הזמן התברר כי המושבות אינן מסוגלות להתקיים בכוחות עצמן מבחינה כלכלית. הברון רוטשילד בא לעזרתן, קנה אותן ובכך הציל אותן מקריסה כלכלית. צעד זה גרם לכך שהאיכרים איבדו את עצמאותם והפכו לשכירי הברון ששילם להם שכר בעד עבודתם.⁸ הישענות זו על כספי הברון נמשכה עד לשנת 1900, שבה הועברה השליטה על המושבות לחברת יק"א.

כבעלי משקים עצמאיים נהגו אנשי המושבות להיעזר בעבודתם של פועלים שכירים, בעיקר בעונות הקטיף. איכרי המושבות נהגו להעסיק גם עובדים יהודים וגם עובדים ערבים. בהמשך, גרמה העסקת הפועלים הערבים למחלוקת בין איכרי המושבות לבין אנשי העלייה השנייה אשר דרשו כי אנשי המושבות יעסיקו פועלים יהודיים בלבד. התנגדות זו לא הביאה להפסקת עבודת הפועלים הערבים בשל שיקולים כלכליים, שכן הפועלים הערבים הכירו טוב יותר את עבודת האדמה ודרשו שכר נמוך יותר עבור עבודתם.

2 (ב) השיטה החקלאית

בתחילה ניסו אנשי המושבות לגדל גידולי תבואה שונים,⁹ אך הניסיון נכשל מפני שלא הכירו את דרכי העיבוד המתאימות לארץ. בהמשך, בייחוד לאור המלצתם של פקידי הברון, עברו אנשי המושבות למשקים חד ענפיים,¹⁰ בעיקר בתחום הכרמים (המתיישבים גידלו ענבים למטרות ייצור יין). כתוצאה מכך המושבות לא יצרו את תצרוכתן העצמית, כפי שהיה מקובל בכפרים הערביים או בכפרים המזרח אירופיים. תחת זאת הם נהגו

⁷ להרחבה על מאפייניהם של עולי העלייה הראשונה ראו פרק 15.

⁸ להרחבה על קשיי המושבות ועל תרומתו של הברון רוטשילד ראו פרק 21.

⁹ תבואה = מינים שונים של דגן כגון חיטה ושעורה.

¹⁰ משק חד ענפי = משק המתבסס על ענף חקלאי אחד בלבד.

לרכוש את צרכיהם בזול בכפרים הערביים, בעוד שהתוצרת החקלאית שייצרו בעצמם נמכרה לגורמים חיצוניים. לאחר סיום מעורבותו הישירה של הברון במושבות חזרו חלק מהן והפכו למשקים רב ענפיים.

3. הקבוצה

הקבוצה הייתה יצירתם של אנשי העלייה השנייה. כאמור, רוב אנשי העלייה השנייה היו שותפים להשקפת עולמם המסורתית והכלכלית של אנשי העלייה הראשונה¹¹. הם הצטרפו למושבות שהוקמו בתקופת העלייה הראשונה והקימו מושבות נוספות כדוגמתן, כמו מושבת כנרת. עם זאת, כפי שראינו, חלק מעולי העלייה השנייה היו שונים במאפייניהם הרעיוניים והחברתיים מאנשי העלייה הראשונה. עולים אלה, שהיו בעלי תפיסת עולם סוציאליסטית, פנו בתחילה למצוא עבודה במושבות, ורבים מהם אכן עבדו בהן. אולם, **בשל ההבדלים שהתגלו בין חלקם לבין אנשי המושבות, התגבשו תאים מצומצמים של פועלים אשר פנו לחיות בהתיישבות מסוג חדש שנקראה קבוצה.**

ייחודן של הקבוצות היה ניסיונם של חבריהן להקים בהן צורת חיים חדשנית, שבה הונהג שיתוף מלא בין חברי הקבוצה מהבחינה הכלכלית והחברתית. עד מלחמת העולם הראשונה הוקמו מספר קבוצות, אולם רובן לא החזיקו מעמד והתפרקו. הקבוצה הראשונה שהוקמה הייתה קבוצת דגניה, שקמה בשנת 1910 על ידי כעשרה חברים וחברות. קבוצה זו הייתה הקבוצה היחידה שהצליחה להחזיק מעמד בתקופה זו ולהיות ליישוב קבע שהתקיים לאורך זמן (צורת התיישבות זו הכתה שורש רק בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה). בשל כל זאת זכתה דגניה לימים להיקרא **אם הקבוצות.**

3 (א) הבסיס הכלכלי של הקבוצה

בקבוצה היו שותפים מספר מצומצם של חברים- כמה עשרות לכל היותר. אדמת הקבוצה נרכשה מכספי התנועה הציונית, באמצעות המשרד הארצישראלי¹². ייחודיותה הכלכלית של הקבוצה באה לידי ביטוי במספר היבטים:

☞ **כלכלה שיתופית:** הקבוצה שאפה להנהיג **שיתוף מוחלט בכל היבטים הכלכליים** הקשורים לקבוצה ולחבריה: כל הרכוש והנכסים בקבוצה היו משותפים: ההכנסות, ההוצאות, הכלים החקלאיים, בעלי החיים, המבנים וכו'. מטרת השיתוף הייתה ליצור שוויון מלא בין חברי הקבוצה, כך שכל אחד מהם יתרום לקבוצה כפי יכולתו ויקבל ממנה את מלוא צרכיו, בהתאם לתפיסה הסוציאליסטית שבה החזיקו חברי הקבוצה. שוויוניות זו באה לידי ביטוי גם בתחומים נוספים: **חברי הקבוצה אכלו במשותף, ילדיהם ישנו במשותף וההחלטות התקבלו באופן משותף בהצבעות דמוקרטיות.**

☞ **עבודה עברית:** חברי הקבוצה ראו **ערך מיוחד בכך שהאדמה תעובד על ידי חברי הקבוצה** עצמם וללא סיוע חיצוני. במיוחד התנגדו חברי הקבוצה לשכירת עבודתם של פועלים ערבים. התנגדות זו לא נבעה מעוינות לערבים, אלא משאיפתם לחזק את תחושת השייכות של האיכרים החלוצים לאדמתם¹³.

3 (ב) השיטה החקלאית

להבדיל מאיכרי המושבות, אנשי הקבוצה לא התבססו על משק חד ענפי ועסקו בגידול **תבואות ותוצרי חקלאות מסוגים שונים.**

¹¹ להרחבה על מאפייניהם של עולי העליות הראשונה והשנייה ראו פרק 15.

¹² להרחבה על המשרד הארצישראלי ראו פרק 22.

¹³ להרחבה על נושא זה ראו פרק 15.

4. הקואופרציה במרחביה

בשנת 1911 הוקמה צורת התיישבות חקלאית נוספת- הקואופרציה. צורת התיישבות זו, שהוקמה במרחביה, נועדה לשלב בין יתרונות היישוב החקלאי הפרטי, דוגמת המושבה, לבין יתרונות הקבוצה. רעיון הקואופרציה הוצע לראשונה על ידי הסוציולוג פרנץ אופנהיימר בפני הקונגרס הציוני. בסופו של דבר, נקלעה הקואופרציה שהוקמה במרחביה לגירעונות כבדים ולא הצליחה לשרוד. היישוב ננטש עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, אך הוקם מחדש לאחר מכן. הקואופרציה הייתה הבסיס הרעיוני למושבים שהוקמו בשנות העשרים.

הבסיס הכלכלי של הקואופרציה

מבחינה כלכלית הקואופרציה הייתה מעין שילוב בין המושבה והקבוצה¹⁴. היה בה גם מרכיב של כלכלה שיתופית וגם מרכיב של כלכלה פרטית.

על פי תכניתו של אופנהיימר, תהליך הקמת הקואופרציה אמור היה להתרחש בשני שלבים עיקריים:

- א. **שלב ההקמה:** בתחילה יוקם משק חקלאי על ידי אגרונום מומחה. בשלב זה השיטה הכלכלית של היישוב תהיה שיתופית ותהיה בה קופה משותפת, בדומה לשיטה שהייתה נהוגה בקבוצה. הנהלת היישוב תשלם לאיכרים שכר, מתוך הקופה הכללית, בהתאם למידת השקעתם בעבודה ותרומתם לקופה הכללית. במידה ויהיו רווחים, הם יחולקו בין חברי הקואופרציה. במידה ויהיו הפסדים, הם ימומנו על ידי התנועה הציונית באמצעות המשרד הארצישראלי¹⁵.
- ב. **שלב ההתבססות:** לאחר שהיישוב יתבסס מעט מבחינה כלכלית יצטרפו אליו בעלי מלאכות שאינן קשורות לחקלאות (נגרים, מסגרים...). בשלב זה כל אחד מחברי היישוב יוכל להחליט אם לחיות חיים שיתופיים-קולקטיביים כחבר קבוצה או להקים משק פרטי. תושבי היישוב יוכלו לקבל הלוואות מהקופה המשותפת כדי לחכור אדמה או לבנות בית.

ניתן לסדר את שלוש צורות התיישבות החקלאיות שקמו בין השנים 1870 - 1920 על רצף לפי השיטה הכלכלית שעליה הן התבססו:

¹⁴ חשוב לציין כי מבחינת סדר התפתחות הדברים קדם רעיון הקואופרציה לרעיון הקבוצה.
¹⁵ להרחבה על נושא זה ראו פרק 23.

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

- ⦿ **חיזוק ההתיישבות העירונית:** רובם המכריע של העולים שהגיעו לארץ בין השנים 1880 - 1914 פנו להתיישב ביישובים העירוניים. תהליך זה בא לידי ביטוי בעיקר בחיזוק ההתיישבות היהודית בירושלים ובחיפה ובהקמת יישוב יהודי עירוני חדש- תל אביב.
- ⦿ **הקמת צורות התיישבות חקלאיות חדשות:**
 - ✓ **המושבה:** התיישבות חקלאית שכלכלתה התבססה על חקלאות פרטית. המושבות נתמכו בתחילה על ידי **חובבי ציון** ואחר כך על ידי הברון רוטשילד.
 - ✓ **קבוצה:** התיישבות חקלאית שכלכלתה וחייהם החברתיים של חבריה היו שיתופיים. הקבוצה נתמכה על ידי התנועה הציונית. עולים מעטים פנו לסוג זה של התיישבות.
 - ✓ **הקואופרציה במרחביה:** התיישבות חקלאית שנועדה לשלב את היתרונות הטמונים במושבה ובקבוצה. הקואופרציה נתמכה על ידי התנועה הציונית.

שאלות לתרגול

1. תארו את ההתפתחות שחלה בשנים 1881 – 1914 באחד מהיישובים הבאים: ירושלים, חיפה, תל אביב. מה גרם להתפתחות זאת?
2. הציגו שתי צורות חדשות של התיישבות חקלאית חדשות שקמו בארץ ישראל בשנים 1881 – 1914.
3. תארו את הבסיס הכלכלי והחקלאי של שתיים מצורות התיישבות החדשות שקמו בארץ ישראל בשנים 1881 – 1914.
4. הביאו שני הבדלים בין מאפייניה של העלייה הראשונה למאפייניה של העלייה השנייה.
5. כיצד תרמה ההתיישבות בערים וביישובים החקלאיים למימוש החזון הציוני?
6. קראו את הקטע הבא והשיבו על השאלות שאחריו:

"...רעיון הקבוצה נתקל כעת בהתנגדות רבה בתוכנו. הסיבה העיקרית היא הנטייה לעשות את הילד לרכוש פרטי, לקלסתר פניהם של האב והאם. [הייתכן כי דווקא] אנחנו המתנגדים לשלטון, רוצים בשלטון ביחס לילדינו? אם נניח שילד [הינו] רכוש פרטי, שגינה רכוש פרטי, וכישרונות רכוש פרטי- לאן נגיע? החיים יכניעו אותנו באופן כזה. רעיון הקבוצה הוא כולו חידוש. כל חיינו מהפכה אחת גדולה. הראינו שיהודי יכול להתחיל לזרוע, לקצור, לדוש. החילוננו חיים חדשים משותפים במובן חברתי ובשחרור האישה בחברה. הילדים- הם רכוש כללי, וחינוך כללי אנחנו צריכים לתת להם. אנחנו עולים בהר תלול ובבת אחת אנחנו צריכים לעלות, ואם לאו- נרד, ניפול ודגניה תהיה כפתח תקווה".

(יוסף בוסל, מראשי הקבוצה, על תפיסת השיתוף¹⁶)

- א. מה דורש בוסל מחברי הקבוצה?
- ב. הציגו את תפיסת עולמם של המתיישבים בקבוצה. הסבירו כיצד מבטאים דבריו של בוסל תפיסת עולם זאת.

¹⁶ מעובד מתוך: רפאל פרנקל, "המניעים האידיאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה", קתדרה 18, (תשמ"א), עמ' 112 - 117.